

УДК 808.3 – 541.2

МЕТОДИ ІДЕОГРАФІЧНОГО ПОДІЛУ ДІЕСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анна Середницька

*Національний університет „Львівська політехніка”.
кафедра української мови,
вул.Карпінського, 2/4, 79013 Львів, Україна
тел.: (032) 258 26 75*

У статті описано методи ідеографічного поділу дієслівної лексики української мови (на матеріалі 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення).

Ключові слова: ідеографічний словник, концепт, дієслова переміщення, лексико-семантичне поле.

Лексичний запас української мови є великою за обсягом і складною за структурою системою. Зважаючи на кількість лексичних одиниць та різноманітність зв'язків між ними, в одному дослідженні складно охопити всі формальні та семантичні чинники, що забезпечують організацію лексичної системи. Більшість словників, що ставлять перед собою завдання описати семантику слів, наголошують на одному з видів семантичних зв'язків – синонімічному, антонімічному, омонімічному, словотвірному тощо. Об'єднати ці різновиди семантичної класифікації слів може ідеографічний словник, структура якого дає змогу поділити слова на семантичні поля і виділити в них лексико-семантичні групи.

Ідеографічні словники були створені передусім для висвітлення поняттєвого аспекту системної організації лексики. Укладачі ідеографічних словників хотіли довести, що велика кількість слів будь-якої мови передає порівняно обмежену кількість понять людського мислення. Для різних мов і в різний час укладено ідеографічні словники П. М. Роже [19], П. Буасьєра [15], Е. Блана [14], Х. Касареса [16], Р. Галліга і В. фон Варгбурга [18], Ф. Дорнзайфа [17], Ю. М. Караулова [6], В. В. Морковкіна [4], О. С. Баранова [1], за ред. Л. Г. Бабенко [10], за ред. Н. Ю. Шведової [7]. Лексика української мови в повному обсязі ще не була об'єктом ідеографічної класифікації [8].

Ідеографічні словники мають ономазіологічне спрямування від ідеї до слова. Реєстровою одиницею словника є ідея (поняття, концепт). У правій частині словникової статті зібрано слова, які передають це поняття в мові. Оскільки кожне слово правої частини словникової статті є мовним втіленням одного поняття, статтю можна порівняти зі семантичним полем. У масштабах словника такий підхід дає змогу представити його лексичне наповнення як сукупність семантичних полів, очолених концептами.

Концепти є різними за рівнем абстрактності. Деякі з них загальні, інші – конкретні, тому вони утворюють ієрархічну структуру – синоптичну схему. Схема побудована як модель знання про реальний світ і відтворює його логічну категоризацію. Вибір множини концептів і формування з них синоптичної схеми є

визначальним етапом укладання словника. Існують два основні методи вибору концептів: дедуктивний та індуктивний.

Якщо дослідник обрав дедуктивний метод, він спочатку формує множину концептів шляхом абстрактних мисленнєвих узагальнень, а потім накладає їх на мовний матеріал. Прикладом застосування дедуктивного підходу є синоптична схема в словнику О. С. Баранова [1]. Дедуктивний метод доцільно застосовувати для формування вищих рівнів синоптичної схеми ідеографічних словників, які охоплюють весь лексичний масив тієї чи іншої мови. Синоптична схема загальнономовних словників є складною і дуже абстрактною, вона містить такі фундаментальні категорії, як простір, час, рух, наслідок, причина, відношення, буття, людина, природа тощо.

Проте на рівні конкретніших понять треба враховувати специфіку мовної картини світу, бо накладання задалегідь сформованої сітки понять на мовний матеріал нав'язує мові невласливу їй поняттєву класифікацію. Як відомо, мовна картина світу є нетотожною науковій, або когнітивній. Когнітивну картину світу формують наукові знання, внаслідок чого вона є універсальною для різних народів, які перебувають на одному рівні розвитку. На відміну від наукових, мовні поняття містять елементи повсякденного, життєвого знання, характеризуються антропоцентричним розумінням дійсності, емоційністю, детальністю, побутовістю, а частково й доннауковим (міфологічним) її відображенням. Унаслідок цього картини світу, створені різними мовами, мають певні розбіжності: мова відображає світогляд народу, особливості сприйняття ним навколишньої дійсності [2: 481; 13: 9].

Відтворити мовну картину світу можна тільки індуктивним методом, спрямованим „знизу догори”, від мовного матеріалу до поняттєвих узагальнень. Обирати концепти можна на основі мовних узагальнень – інтегральних сем у значеннях слів, інтегральних лексем (синонімів-домінант, родових слів). „Концептуальна модель світу містить інформацію, представлену в поняттях, а в основі мовної моделі лежать знання, закріплені в семантичних категоріях, семантичних полях, що складаються із слів і словосполучень, по-різному структурованих у межах цього поля чи іншої конкретної мови” [5: 138].

На нашу думку, ідеографічна класифікація дієслів має ґрунтуватися саме на індуктивному методі. Це передусім зумовлено особливостями значення дієслова як частини мови, якій властива процесуальна, сигніфікативна семантика. Щоб провести ідеографічне класифікування дієслів, треба орієнтуватися передусім на їхні значення, що містять інтегральні та диференційні семи [9: 88]. Інтегральні ознаки та диференційні семи, які уточнюють їх, дають змогу відтворити мовну поняттєву класифікацію лексичного матеріалу, з'ясувати, які семи входять до великої кількості дієслів і можуть стати класифікаторами для поділу дієслів на семантичні поля і лексико-семантичні групи.

Під час укладання фрагмента ідеографічного словника було проаналізовано значення 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення. Усі дієслова переміщення, значення яких містять інтегральну сему „переміщатися в просторі”, утворюють семантичне макрополе. Максимально абстрактна інтегральна сема „переміщатися в просторі” сформувала зміст категоріального концепту *Переміщатися в просторі*, який є вершиною синоптичної схеми фрагмента ідеографічного словника. Оскільки процес переміщення має різноманітні форми вияву, категоріальний концепт *Переміщатися в просторі* уточнюють конкретніші концепти другого рівня узагальнення *Напря́м переміщення*, *Зміна розташування в*

просторі, Спосіб переміщення, Фази переміщення, Траєкторія переміщення, навколо яких формуються семантичні субполя – групи словникових статей. Концептам другого рівня узагальнення підпорядковано 56 концептів третього рівня. Вони очолюють семантичні мікрополя – окремі статті ідеографічного словника.

Мета нашої статті – описати принцип встановлення множини конкретних концептів третього рівня узагальнення, на основі яких дієслова в ідеографічному словнику поділено на окремі статті. Усі ці конкретніші концепти уточнюють категоріальний концепт *Переміщатися в просторі*. Їхній зміст, крім інтегральної ознаки „переміщатися в просторі”, містить диференційні ознаки, що вказують на особливості процесу переміщення. Адже переміщення може відбуватися за допомогою різних засобів, по різній поверхні, у різному середовищі, за різною траєкторією, у різних напрямках, з різною швидкістю, його специфіка залежить і від особливостей самого предмета руху. Щоб виділити масив диференційних ознак концептів третього рівня, ми аналізуємо значення дієслів переміщення.

Значення лексико-семантичного варіанта дієслова містить чимало сем, як лексико-семантичних, так і граматичних. Не всі з них є вагомими для ідеографічного класифікування. Наприклад, семна структура дієслова *завештатися* містить такі ознаки, подані в порядку спадання абстрактності: 1) категоріально-граматична сема „дія”; 2) граматичні семи „вид”, „спосіб”; 3) лексико-граматична сема „початок дії”; 4) категоріальна лексико-семантична сема „переміщатися в просторі”; 5) диференційні лексико-семантичні семи „кроками”, „безцільно”, „в різних напрямках”. Проаналізуємо, котрі з цих ознак можуть стати диференційними у змісті концептів третього рівня узагальнення, за якими дієслова в ідеографічному словнику ділять на словникові статті.

Граматичні семи не можуть бути диференційними ознаками поняття переміщення, оскільки є надто абстрактними і входять до значень усіх дієслів, а не тільки дієслів переміщення. Категоріально-граматична сема „дія” наявна в значеннях усіх дієслів. Інші граматичні ознаки (час, вид, стан, спосіб тощо) також є дуже абстрактними. Вони властиві більшості дієслів і об’єднують їх у великі групи, так звані граматичні поля (за термінологією А. В. Бондарка). До складу граматичних полів належать усі дієслова, які виражають певну граматичну ознаку – категорію доконаного виду, теперішнього часу тощо. Оскільки граматична класифікація є значно загальнішою від системи лексико-семантичних ознак, відтворення цієї ділянки семантики дієслів не належить до компетенції ідеографічного словника.

Лексико-граматичні (напівграматичні) ознаки, або роди дії, є менш абстрактними порівняно з граматичними і наближаються до лексичної семантики [3: 31]. Дієслівними лексико-граматичними категоріями є фазові, кількісні, інтенсивні роди дії: починальність, фінітивність, однократність, повторюваність, результативність, тривалість перебігу дії, підвищена інтенсивність дії, надмірна інтенсивність дії та ін. За напівграматичною ознакою можна об’єднати у групу різні за лексико-семантичним значенням дієслова. Так, можливі дієслівні групи, основані на фазовій ознаці початку руху – *заходити, забігати, заговорити* тощо, кількісній ознаці тривалості руху – *проходити, пролітати, проговорити* тощо. Оскільки сфера поширення цих ознак не обмежена дієсловами переміщення, а охоплює майже всі дієслова, ми не можемо використовувати їх як диференційні ознаки поняття переміщення. На відміну від словника за ред. Л. Г. Бабенко [10], де критеріями поділу слів на групи є лексико-граматичні ознаки і словотвірні значення, ідеографічна

класифікація дієслів переміщення у нашому дослідженні ґрунтується на лексико-семантичних ознаках. Лексико-граматичні ознаки, словотвірні і частково граматичні значення ми застосовуємо для додаткового поділу дієслів у межах словникової статті.

Отже, з перелічених вище сем для ідеографічного поділу дієслів переміщення актуальними є лише лексико-семантичні ознаки, які формують предметно-логічне значення є стрижневою частиною семіми, оскільки слово як номінативна одиниця передусім позначає предмети і явища навколишньої дійсності [11: 59]. Саме предметно-логічне значення найточніше демонструє мовне розуміння категорії переміщення. На відміну від граматичних сем, воно містить ті ознаки, які є властивими тільки для дієслів переміщення, а не всіх дієслів разом узятих.

Предметно-логічне значення складається з лексико-семантичних сем різного рівня узагальнення, серед яких виділяють родову, інтегральну сему й підпорядковані їй диференційні видові семи [9:14]. У значенні дієслова *завештатися* інтегральною лексико-семантичною семою є „переміщатися в просторі”, а диференційними ознаками – „кроками”, „безцільно”, „в різних напрямках”.

Сема „в різних напрямках” може стосуватися надто великої кількості дієслів, щоб стати розрізнявальною диференційною ознакою у структурі концепту *Переміщатися кроками*. За семами односпрямованості – різноспрямованості, крім поля *Переміщатися кроками* (дієслова *іти, ходити* тощо), ми можемо виділяти групи дієслів у різних лексичних полях. Ця ознака є у значеннях дієслів у полях *Переміщати волоком* (до цього поля належать дієслова *тягти, тягати* тощо); *Переміщати, навантаживши на себе* (*нести, носити* тощо); *Переміщатися бігом* (*бігти, бігати* тощо); *Переміщатися в (по) рідині* (*плисти, плавати* тощо); *Переміщатися за допомогою транспорту* (*їхати, їздити* тощо); *Переміщатися, летячи* (наприклад, *летіти і літати*); *Переміщатися, повзучи* (наприклад, *повзти і повзати*); *Переміщатися, сунучись* (наприклад, *сунутися і соватися*).

Ознака „безцільно” є властивою для невеликої кількості дієслів ходи. Вона входить до значень дієслів тільки у двох синонімічних рядах словникової статті *Переміщатися кроками*: „*Іти безцільно (віятися)*”, „*Ходити безцільно (вештатися)*”.

Серед перелічених трьох диференційних ознак найважливішою для ідеографічного класифікування є сема „кроками”. Вона є спільною для значень усіх дієслів ходи – лексичного поля, що налічує більш ніж тисячу лексико-семантичних варіантів. Сема „кроками” входить як диференційна до структури концепту *Переміщатися кроками*, оскільки уточнює спосіб переміщення.

Проаналізувавши значення 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів ходи, ми визначили перелік найважливіших для ідеографічного класифікування дієслів лексико-семантичних диференційних сем, що уточнюють категоріальну ознаку „переміщатися в просторі”. 56 найважливіших диференційних сем увійшли до змісту 56 реєстрових одиниць словника – концептів. Назвами концептів стали сполучення слів *Переміщатися, летячи*; *Переміщатися бігом*; *Здійснювати коливальний рух* тощо, які прозоро й однозначно називають інтегральну й диференційну ознаку у їхньому змісті.

За типами диференційних ознак у змісті 56 концептів ми поділили їх на п’ять груп: *Зміна розташування предмета в просторі*; *Напрямок переміщення предмета*; *Фази переміщення*; *Спосіб переміщення*; *Траєкторія переміщення*.

Диференційними ознаками концептів групи *Напря́м переміщення* є семи, що уточнюють напрям переміщення: „в певному напрямку”; „від однієї точки в різних напрямках”; „всередину чого-небудь”; „до однієї точки з різних напрямків”; „догори”; „донизу”; „назад”; „назовні чого-небудь”; „уперек до чого-небудь”; „через що-небудь”; „віддаляючись від кого-, чого-небудь”; „змінюючи напрям”; „наближаючись до кого-, чого-небудь”; „наштовхуючись на кого-, що-небудь”; „примушувати переміщатися в певному напрямку”. На основі цих ознак виділено 15 концептів.

Диференційними ознаками концептів групи *Зміна розташування в просторі* є „змінювати положення” (ця ознака є в словах *випрямлятися, схилитися, повертатися, перевертатися* тощо) чи „приймати певне положення в просторі” (*вставати, сідати, лягати* тощо), „займати певне місце” (*розміщатися, умоцуватися, установлюватися* тощо).

Диференційними ознаками концептів групи *Фази переміщення* є його „початок” і „кінець”.

Диференційними ознаками концептів групи *Траєкторія переміщення* є „обертання”, „коливання”, „безладність” переміщення.

У змісті багатьох концептів групи *Спосіб переміщення* диференційні ознаки дають характеристику предмета, який переміщається: „про дим”, „про небесні світила”, „про повітряні маси”, „про рідину”, „про рослини”, „про світло, темряву, тінь”, „про сипку речовину”, „(про тварин)”, „про туман”, „про хмари”, „велика маса предметів”. У двох випадках диференційні ознаки стосуються швидкості предмета переміщення: „повільно”, „швидко”. Вони можуть вказувати на засіб переміщення: „за допомогою транспорту”. Диференційні ознаки розкривають особливості середовища переміщення „в (по) рідині”, „летячи” або вказують на поверхню переміщення: „по ковзкій поверхні”. До змісту багатьох концептів входять диференційні ознаки, які розкривають характер рухів предмета: „волоком” (наприклад, *тягти*), „кидком” (наприклад, *кидати*), „навантаживши на себе” (наприклад, *нести*), „пересилаючи” (наприклад, *надсилати*); „бігом”, „з шумом”, „плавно”, „стрибками”, „випереджаючи”, „котячись”, „переслідуючи”, „повзучи”, „подорожуючи”, „кроками”, „сунучись”, „танцюючи”. До субполя *Спосіб переміщення* належить найбільша кількість дієслів (61% зі всіх аналізованих лексико-семантичних варіантів).

Укладена нами синоптична схема ідеографічного словника відтворює поняттєву класифікацію дієслів переміщення в тому вигляді, у якому вона існує в мові. У ролі концептів, за якими відбувається поділ дієслів переміщення на окремі статті, виступають поняття, видові стосовно категоріального поняття *Переміщатися в просторі*. У змісті цих конкретніших понять інтегральну ознаку „переміщатися” уточнюють диференційні ознаки, що стосуються особливостей переміщення (наприклад, *Переміщатися + за допомогою транспорту*, *Переміщатися + стрибками* тощо). Вибір диференційних ознак, що увійшли до складу концептів, відбувався шляхом аналізу лексико-семантичних значень дієслів.

У результаті дослідження сформовано синоптичну схему ідеографічного словника дієслів переміщення української мови, яка містить 62 концепти трьох рівнів узагальнення, що відтворюють картину категорії переміщення, властиву для української мови.

1. Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка / О. С. Баранов. – М.: ЭТС, 1998. – 840 с.

2. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1997. – 605 с.
3. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 250 с.
4. Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / [В. В. Морковкин, Н. О. Беме, И. А. Дорогонова, Т. Ф. Иванова, И. Д. Успенская]; под ред. В. В. Морковкина. – М.: Рус. яз. – 1984. – 1186 с.
5. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
6. Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову. / Ю. Н. Караулов, В. И. Молчанов, В. А. Афанасьев, Н. В. Михалев. – М. : Наука, 1982. – 566 с.
7. Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Т.2: Имена существительные с конкретным значением [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Азбуковник, 2000. – 674 с.
8. Сніжко Н. В. „Ідеографічний тезаурус” як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики / Н. В. Сніжко, М. Д. Сніжко // Мовознавство. – 1996. – № 4 – 5. – С. 23–28.
9. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем / Ж. П. Соколовська // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87–91.
10. Толковый словарь русских глаголов : Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы [под ред. Л. Г. Бабенко]. – М. : АСТ – Пресс, 1999. – 704 с.
11. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика / Д. Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.
12. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник / І. Б. Штерн. – К. : Арт-Ек, 1998. – 336 с.
13. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 344 с.
14. Blanc E. Dictionnaire universel de la pensee. Alphanbetique, logique, etencyclopédie. Classification naturelle et philosophique des mots, des idées et des choses / Elie Blanc. – Lyon, Vitte, 1899. – P. 2. – 1603 p.
15. Boissiere P. Dictionnaire analogique de la langue française / P. Boissiere. – Paris, 1862.
16. Casares J. Diccionario ideológico de la lengua española. Julio Casares. – Barcelona, 1951. – 351 p.
17. Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen / Franz Dornseiff. – Berlin; New York; Leipzig, 1970. – 925 s.
18. R. Hallig von Wartburg W. Begriffssystem als Grundlage der Lexikographie / R. Hallig von Wartburg W. – Berlin Akademie – Verl, 1963. – 315 p.
19. Roget P. M. Roget’s thesaurus of English words and phrases / P. M. Roget. – Harmondsworth, 1978. – 712 p.

METHODS OF IDEOGRAPHIC CLASSIFICATION OF UKRAINIAN VERBS

Anna Serednytska

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment, 8066 verbs of motion) and examines the related theoretical problems of its creation.

Key words: ideographic dictionary, concept, verbs of motion, semantic field.

**МЕТОДЫ ИДЕОГРАФИЧЕСКОГО КЛАССИФИЦИРОВАНИЯ
ГЛАГОЛОВ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА**

Анна Середницкая

В статье описаны принципы идеографической классификации глаголов перемещения украинского языка.

Ключевые слова: идеографический словарь, концепт, глаголы перемещения, лексико-семантическое поле.